

הדפוס היהודי בבלגראד 1837-1905

גיני לבל

על הדפוס היהודי בבלגראד, שפעל בשנות 1837-1905, נכתב מעט¹ (ראה להלן), וגם זה אינו מבוסס על מחקר יסודי. המאמר שלפנינו בא להשלים את החסר, אך באיחור, שכן אחרי השואה שפקדה את יהדות יוגוסלאביה² בשנות 1941-1942 ספרים אלה חלקם כבר אינו בהשג יד, ואנו יכולים להסתמך רק על ספריות או על רשימות ביבליוגרפיות ללא אפשרות של בדיקת מהמנותן.

א. מצב היהודים בסרביה במאה הי"ט

כרקע לצמיחת הדפוס העברי בבלגראד, יתואר בקיצור להלן המצב בסרביה במאה הי"ט. במשך כמאה שנה פרצו בשטח סרביה שתי התקוממויות נגד התורכים ומרידות רבות נגד השליטים הסרבים, נסיכים ומלכים משתי שושלות: קאראג'ורג'ביץ' ואוברנוביץ', שהתחלפו תדיר.

שכונת היהודים בבלגראד היתה בתווך בין המחנות היריבים, הסרבים והתורכים. במרד הראשון (1806), נפלו תושביה קורבן לחיל המצב של המורדים, שהשליטו טרור וביצעו מעשי שוד וביזה כפורקן לזעמם. לאחר השתלטות המורדים, ועל אף עזרת היהודים למרד, גורשו כמה מאות משפחות של יהודי בלגראד לגדות השמאליות של הנהרות סאוזה ודאנובה. המגורשים מצאו מקלט בעיקר בערים זמון כחבל סרם (Zemun, Srem) ופאנצ'יבו כחבל באנאט (Pančevo, Banat), ואחדים מהם — בכוסניה, בבלגאריה ואף בוניה.³

ב-1813 שוב השתלטו העות'מאנים על בלגראד, וכ-3,000 מחייליהם התיישבו

ההפניות הביבליוגרפיות — בסוף המאמר.

1 על הנסיונות לרשום ספרים אלה — ראה להלן, פרק ז, סעיף 1. אוסיף לכך: יערי רשם כ-850 ספרי לאדינו, ביניהם כ-20 שנדפסו בבלגראד — ראה: יערי, רשימה.

2 ראה: שלח, שואת, עמ' 30-61; שלח, חשבון; שלח, תולדות; לבל, גאות; לבל, שואת, עמ' 62-70.

3 ראה: פנקס, ערך בלגראד, ובמיוחד עמ' 65; וינאוור, עמ' 33.

במצודה. יהודים, שסבלו קשות במקומות גלותם, חזרו לבתיהם השדודים ברובע היהודי שלחוף הדאנובה. מילוש אוברנוביץ' (Miloš Obrenović), ממשלתפי המרד הראשון שלא ברח מהארץ — כפי שעשה מנהיג המרד קאראג'ורג'ה (Karadjordje) — הסגיר את עצמו לידי התורכים והבטיח להשקיט את הרוחות, והם מינעו לכעין מנהיג על שלושה מחוזות. אך מאוחר יותר חמק מילוש מבלגראד ועמד בראש ההתקוממות השנייה, ב-1815. לאחר כמה קרבות מוצלחים, הוא השיג במשא ומתן עם התורכים הכרה לאוטונומיה סרבית. במדיניות הפנים הוא נהג ביד ברזל וחיסל את רוב מתנגדיו.⁴

בתקופת כהונתו הראשונה כנסיך סרביה, עד 1839, נהנו יהודי סרביה מזכויות אזרח מלאות, למורת רוחם של סוחרים סרביים רבים. מילוש נעזר בשירותי היהודים הותיקים, הספרדים, וכן הזמין לסרביה בעלי-מלאכה יהודים מבלגאריה, מאוסטריה ומפולין.⁵ יריביו הבטיחו לסוחרים הנוצרים לסלק את היהודים מערי סרביה, אם יעלה בידם לתפוס את השלטון.

הם אכן קיימו את הבטחתם בכוא שעתם. מצב היהודים הותיקים הידרדר במהירות. נגד היהודים בעלי נתינות זרה לא יכלו הסרבים לעשות דבר בשל הסכמי הקאפיטולאציות. באביב 1844 נשללו מהיהודים כל זכויות האזרח והם גורשו מכל ערי סרביה, שבהן התגוררו דורי-דורות, חוץ מאשר בבלגראד, ורכושם הוחזרם. הרדיפות גברו ומצבם נעשה קשה מנשוא.⁶

בשנת 1859, לאחר שנתפלגה מפלגת השלטון, נקרא הנסיך מילוש לשוב לארצו. הנסיך הישיש, כבן 80 וחולה, ביטל את הצווים נגד היהודים, למורת רוחם של הסוחרים, אשר רבים מהם היו חברי הפארלאמנט, ורגילים לראות את ערי סרביה 'נקיות מיהודים'.⁷ במות הנסיך, בספטמבר 1860, שוב בוטלו כל זכויות היהודים.⁸ ביוני 1862 שוב פרצו קרבות בין הסרבים לתורכים שבמצודה, והיהודים שהתגוררו בין שני המחנות היו 'כזוכיית הנחבטת בין שתי אבנים שמתפוצץ לרסיסים, כך היו בניי נחלצים בין המנצחים והמנוצחים'.⁹

כאשר שקטה בבלגראד חזרו רוב יהודיה לבתיהם השדודים. מצבם היה גרוע מאשר בעבר. ראשי העדה פנו במחאה לשלטונות, וכאשר הגזרות לא בוטלו, ואף קרו מקרי רצח,¹⁰ הם ביקשו עזרה מיהדות אירופה, בין היתר מתברת כ"ח וממשלות אירופה,

4 ראה: בבלגראד, עמ' 98-101.

5 ראה: פנקס, עמ' 65-66.

6 ראה: לב, עמ' 19-92; בולטין, 1866, עמ' 17-21; אבנטוב, עמ' 159-166; פנקס, עמ' 66-68.

7 פקודת הנסיך מילוש (UKAZ) פורסמה ב-26.9.1859 — ראה: זבורניק, עמ' 346.

8 ראה: ארכיון סרביה, MID, V. f. VI, r. 96-1861.

9 האבי"ב, המגיד, גליון 14 (8.4.1886), עמ' 113-114.

10 אחד הנרצחים היה יעקב אלקלעי, בן-דודו של ר' יהודה בן שלמה חי אלקלעי — ראה: לבל, אלקלעי, עמ' 36.

ורבים מהם קיבלו חסות של מדינות זרות, אחרים ביקשו לעלות לארץ-ישראל.¹¹ בקונגרס ברלין (1878) הובטחו ליהודי סרביה זכויות האזרח, אך הם קיבלו אותן למעשה רק בחוקת סרביה משנת 1888.¹²

ב. בית-הדפוס הנסיכותי בסרביה

בשנת 1832, בתקופת שלטונו של מילוש, החל לפעול בית-הדפוס הנסיכותי הסרבי ובשנת 1834 פורסמה 'ההכרזה הטיפוגראפית', שבה צויינו האפשרויות הטכניות של בית-הדפוס שאיפשרו הדפסת כל סוגי הספרים. חוק הצנזורה (בעברית דאז 'זיקוק') פורסם ב-1832 ובו, בין היתר, נאסר על הדפסת ספרים אשר: מגדפים אלוהות, נוגדים את הדת הנוצרית, את המוסר, את ממשלת סרביה ושריה או ממשלות זרות ופקידיהן. ב-12 ביולי 1835 פורסמה 'הפריבילגיה' על הזכות הבלעדית ל'טיפוגראפיה נסיכותית סרבית'¹³ להוציא בה לאור עיתונים, לוחות, ספרי כנסייה ועוד. רק בשנת 1860 ניתנה רשות לעיתון סרבי (אנטישמי) 'Svetovid', שיצא לאור עד אז בוונה, להופיע בכלגראד.

בבית-הדפוס הנסיכותי היו אותיות: לסרבית, לסלאבית-כנסייתית, לרוסית, לגרמנית, ליוונית, לתורכית, לערבית ולעברית (במקור: שפת הציפוטים)¹⁴. אף שהאותיות והאפשרויות הטכניות איפשרו הדפסה באותיות עבריות כבר ב-1834, הספר הראשון יצא לאור רק ב-1837. עד אז הדפיסו יהודי בכלגראד את יצירותיהם בארצות שונות באירופה.

ג. בית-דפוס יהודי בוונה והמדפיס ישראל בן חיים

בעל בית-דפוס וינאי, יוזף פון קורצבאך (Kurzbach), קיבל אישור מהקיסר להדפיס ספרים בעברית ורכש בשנת 1789 את הציוד הדרוש מיוסף פרופס באמסטרדאם. קורצבאך שלח שני נערים, בהם אנטון שמיד (Schmid), מבית-דפוסו לאוניברסיטת וינה, שילמדו עברית, ומינה יהודי מלבוב למגיה ספרים עבריים. ב-1793 קנה שמיד ממעבידו את המחלקה העברית והזמין שני מומחים יהודים, מרוסיה וממאנטובה, להיות לו למגיהים ובמיוחד ליועצים בבחירת הספרים העבריים שיודפסו. שמיד נסע

11 המגיד 29/1862, עמ' 228, 'זערביען'; שם, 33/1862, עמ' 258, 'עסטרייך, זעמלין': בן-חנניה, In Angelegenheit der Schnelle Hilfe thut Noth, שם, 41/1862, 49/1862, Belgrader Verunglückten

12 ראה: שלאנג, עמ' 101; פנקס, עמ' 69.

13 ראה: נובינה, 24.7.1835; איסטוריה, עמ' 745-747.

14 ראה: ארנאוטוביץ', עמ' 41. ציפוט הוא בדרך-כלל שם גנאי ליהודים בסרביה.

לירידים ולערים שבהם התגוררו או ביקרו יהודים לרגל עסקיהם, כדי לפתח את עסקי דפוסו. הוא ידע, שהדפסת ספרים בלאדינו (ספרדית-יהודית, ג'ודאור-אספאניול או ג'ודזמו), שפה המדוברת בקהילות הספרדיות, תפתח לפניו שדה נרחב לפעולה.

בשנת 1813 עבד בבית-דפוסו של גיאורג הולצינגר בווינה ישראל בן חיים, משכיל פליט מבלגראד ולשעבר יו"ר הקהילה. בשותפות עם יהודי בשם פולק, הוא הוציא לאור תנ"ך בתרגומו שלו ללאדינו, לרבות פירושים. בן חיים, שהיה בעל מקצוע מעולה ומבוקש, גם עבד בבית-דפוסו של שמיד, שם הדפיס את תרגומו לתנ"ך עם פירוש רש"י.¹⁵ עד 1823 עבד בן חיים בווינה כמשגיח בבית-הדפוס של שמיד, ובעיקר בתרגום ספרים ללאדינו ובכתיבת הקדמות.¹⁶

בתקע"ג (1813) יצא לאור 'ספר תהלים לק"ק ספרדים [...] נדפס בהשגחת ישראל ב' חיים'. בתקפ"א הוא חיבר את ספר 'חנוך לנער', ובתקפ"ב יצא 'חובת הלבבות' בתרגומו של ישראל ב' חיים מבילוגראדו. בתקפ"ג יצא לאור בדפוס אנטון שמיד ספר 'אוצר החיים', שהוא:

כולל ספרי חנוך לנער וגדול בניס, מורה קיצור כללי דקדוק לשון הקדש בלשון לאדינו לתועלת מלמדי הנערים גם מאמרים רבים כלשון הקדש ותחתייהם המלות הנמצאים בהם בל"הק [בלשון הקודש] לאדינו ואשכנזי ופרק שירה בל[שון] הק[ודש] ולאדינו, ודברי מוסר ובינה לעתים בלאדינו ונלוה אליו שרשי ל"הק על סדר אלפא ביתא עם לאדינו ומראה מקומם בתנ"ך ועוד דברים רבים מועילים לילדי בני ישורון יברכם האל בחסדו הגדול ויטע בלבכם שרשי האמונה כאות נפש המאסף ישראל ככ"ר חיים מבילוגראדו חושב בעיר מלוכה ביינה.¹⁷

אין תימה, שכאשר ישראל בן חיים חזר לעירו בלגראד, נעשה מעמודי התווך במחלקה היהודית של בית-הדפוס הנסיכותי.

ד. ראשית הדפוס היהודי בבלגראד

בשנת תקצ"ז (1837) החלה לראשונה בבלגראד הדפסה של ספרים באותיות עבריות וזו נמשכה, אפילו בתקופות הקשות בתולדות יהודי סרביה, עד שנת תרס"ה (1905). שנות ה-50 וה-60 של המאה הי"ט היו הפוריות ביותר, ובהן נדפסו כ-50 ספרים.¹⁸ רשימת

15 לאחר יותר ממאה שנה, בשנת 1925, כתב הרב יצחק אלקלעי, כי תרגומו של בן חיים עודנו משמש את היהודים ברחבי הבאלקאן, מפני שהוא יסודי ומדוייק מאוד. ראה: אלקלעי, עמ' 134.

16 ראה: אלקלעי, עמ' 134; קייזרלינג, ראה בערכו.

17 ראה: אוצר החיים, וינה תקפ"ג, השער.

18 ארכיון סרביה, MP. F VIII, r. 1869. וראה להלן ברשימת הספרים.

הספרים שתובא להלן אינה שלמה. היא כוללת מעל תשעים ספרים שעליהם יש לנו מידע, שנדפסו במשך 68 שנים. מאוחר יותר כמעט לא נדפסו ספרים בעברית או בלאדינו בבלגראד, משום שעם עליית פטר הראשון לכס המלוכה החל בקרב יהדות סרביה תהליך השתלבותה בחברה שמסביב לה.

1. בתי-הדפוס שבהם נדפסו הספרים

ספרים באותיות עבריות נדפסו בבלגראד בתחילה אך ורק בבית הדפוס של הנסיך הסרבי, והדבר צויין בסרבית עתיקה ובלאדינו בשערי הספרים. המחברים הוציאו את ספריהם ככספם או בתמיכת אנשים או מוסדות יהודיים, ולא במימון בית-הדפוס. משנת תר"ך ואילך נוספו בתי-דפוס פרטיים או קואופראטיביים. בשנת 1878 הופיע ספר אחד ('זכות אבות' ליעקב פינצי) בהוצאת ספרים (Verlag) של משה דוד אלקלעי, שמציין זאת בגרמנית. משנת תר"ן ואילך כל הספרים באותיות עבריות נדפסו בבית-הדפוס 'Prosveta' ('חינוך', שבבעלות שמואל הורוביץ, 1850-1915). הוא נולד בנובי-סאד, משנת 1880 עבד כסדר בבית-הדפוס הממלכתי בבלגראד, מאוחר יותר קנה את בית-הדפוס 'פרוסבטה' ברחוב ע"ש הקיסר אורוש, רכש את ציוד הדפוס המתקדם ביותר בשעתו ופיתח בהצלחה את בית-הדפוס שלו — עד שנת 1914. בפרוץ מלחמת-העולם הוא שהה בווינה, ובהיותו נתין סרביה, ארץ אויבת לאוסטריה, גורש ונכלא במחנה ריכוז בעיר טמשוואר, ובה נפטר. את פועלו המשיך בהצלחה לאחר המלחמה בנו קורנל הורוביץ, עד פלישת הגרמנים לבלגראד באפריל 1941. בסך-הכל ידוע לנו על 11 בתי-דפוס בבלגראד שהדפיסו ספרים באותיות עבריות. ואלה הם:

- Knjažesko-serbska Tipografija (1837-1860);
- N. Stefanović i družina (1874);
- N. Stefanović i drug (1875);
- Verlag von Moses David Alkalay's Buchhandlung in Belgrad (1878);
- Trgovačka štamparija (1886);
- Trgovačka štamparija Djordja Kimpanovića (1886-1887);
- Trgovačka štamparija Lazara Isakovića (1887);
- Štamparija P.S. Taušanovića (1889);
- Parna štamparija Narodne radikalne stranke (1890);
- Državna štamparija u Beogradu;
- Štamparija "Prosveta" Samuela Horovica (1890-1905).

ספרים רבים שעל שעריהם רשום כי נדפסו בבלגראד, בעיקר בין השנים תר"י-תרכ"ו, לא צויין בהם שם בית-הדפוס. נראה שבמחצית השנייה של המאה הי"ט פעלו בתי-

דפוס פרטיים קטנים, ואחד מהם היה כנראה שייך ליעקב שלום קאלדירון. מסקנה זו מתבקשת על-סמך 'התנצלות המסדר' שהופיע בסוף ספרו של אברהם פארדו 'חבת אברהם' בשנת תרכ"ב (ראה בפרק על הסדרים).

2. הלשון והאותיות

הספרים באותיות עבריות שיצאו לאור בבלגראד כתובים בעברית, בארמית, או בלאדינו, אשר המחברים ציינוה כשפת לע"ז (לשון עם זר), וחלק ניכר מהם בשילוב של עברית ולאדינו, כגון סידורי תפילה או הגדות של פסח בעברית, עם פירושים בלאדינו. כותרות וראשי פרקים היו בדרך-כלל באותיות מרובעות והטקסט באותיות רש"י.

בדפוס בלגראד לא קושטו השערים בעיטורים מצויירים דוגמת דפוס איטליה, אך הקפידו מאוד על צורת הספר. האותיות, יפות ביותר, הן כתב רש"י ואותיות עבריות מרובעות ומנוקדות. המו"לים ציינו לא פעם בשערי הספרים את השכלול שהושג עקב ההשגים כענף הדפוס. לדוגמה, ב"קרא דשכבי, תרי"ט:

ויען מרוב הדאגה והגיונות תשש כח הראיות, וגם מפני דקות האותיות — על כן אזרתי כגבר חלצי לעשות נ"ר [נחת רוח] ליוצרנו להדפיס באותיות גדולות שדעת כולם נוחה הימנו, והזלתי זהב מכיסי כרוכ דוחקי, ובטחתי בחסדי האל יתברך שכל הרואה אותו ירוץ אחריו לקנותו ולקוראו.

מיספור העמודים והדפים הוא בדרך-כלל באותיות הא"ב. מקום הדפוס ושם בית-הדפוס בשער הספר כתובים לעיתים בשפה הסרבית.

יש שמציינים שני תאריכים לציון שנת הוצאה לאור, העברי והלועזי; לרוב משתמשים בגימטריה, בסימליות כלשהי (כגון: נדפס בשנת 'אעלה את ירושלים על ראש שמחתי') ובציון לפ"ק (לפרט קטן) או לפ"ג (לפרט גדול).

3. זכויות יוצרים

במספר ספרים מצויה אזהרה, מלווה באיום על גזרת חרם, שתוקפו היה מוסרי בעיקר, מפני העתקת ספר או קטעים ממנו, בדרך כלל עד תום חמש שנים מגמר ההדפסה. לדוגמה ב'שבת מישור', תקצ"ז:

הנני גוזר בגזרת נח"ש [נידוי, חרם, שמתא] לבלתי יקרב איש להדפיס את הספר הזה שבת מישור וספר אמרי בינה הנדפס בלעז עד תום ה' שנים מגמר ההדפסה, והעובר על דברי אלה פוגע בארור משיג גבול רעהו. ונח"ש כרוך על עקבו, ושומע לי ישכן בטח.

4. הסכמות

הסכמות של רבנים מפורסמים — כמקובל בדרך-כלל בספרים עבריים מסורתיים — מופיעות רק במקרים נדירים בדפוס בלגראד,¹⁹ גם אין בהם 'רשיון השררה' ואין מהללים את ראש המדינה, כדוגמת ספרים שנדפסו במקומות אחרים.

5. מגיהים, סדרים, פועלי דפוס

על תנאי העבודה במחלקות העבריות של דפוס בלגראד נשאלו פרטים מעטים בלבד. את הספרים הראשונים סידרו והגיהו המחברים או המו"לים עצמם, כנראה משום שלא היו בנמצא באותה עת בעלי-מלאכה מתאימים לכך. אף שהיו בבלגראד אומנים מומחים לדפוס, אשר התגאו בעבודתם וגם הוציאו לאור ספרים על חשבונם. בשער 'קונפלאס די יוסף הצדיק' (תרכ"א) צויין שהספר 'נדפס ע"י המסדרים העוסקים במלאכת הקדש'. הסדרים היו לרוב גם מגיהים ('מתקנים'). יש שערי ספרים המעידים על גאות המקצוע, כגון: 'כאשר עיניך רואות, באותיות מפוארות ובלי טעויות' ('עבודת השנה' תרט"ז), ויש שהמגיה מתנצל ותולה את הקולר בטעויות בצורך למהר בעבודה. מעניינת 'התנצלות המסדר והמגיה' משנת תרכ"ב. כאמור לעיל הפציצו התורכים את בלגראד והיהודים נאלצו לברוח. בחזרום לעירם הם מצאו את בתיהם הרוסים וריקים. על מצבו של בית-הדפוס ניתן להבין מדברי הסדר והמגיה יעקב שלום קאלדירון, אשר מיד בחזרו לבלגראד ניגש למלאכת ההוצאה לאור של ספרי הרב אברהם פארדו. לדבריו — ב'ציצים ופרחים', תרכ"ב, התנצלות המסדר ומגיה:

[...] כמה טרחתי וכמה יגיעות יגעתי [...] עם איש סודי [...] חכם ומשכיל מיכאל בן הח"ה [החכם המשכיל] מנחם פאפו יצ"ו במלאכת הדפוס מלאכת שמים [...] כי רוב האותיות בנס היו עומדין [...] וכמה אותיות נעכרה צורתן מרוב ימים ושנים שהיו מונחים בקרן זוית בשק ובדלוסקמא [תבה, ארגז] ולא הייתי יודע [...] שהיו עליונים למטה ותחתונים למעלה ונלאתי למצוא פתח התיבה ושמתי לילות כימים להוציא לאור דבר דבור על אופניו ולהעמיד דבר על בורייו ועל מקומו מאשר מצאה ידי; עכ"ז [על כל זאת] ידעתי שלא יצאתי י"ח [ידי חובתין] וכ"א [כל אחד] ידון אותי לכ"ז [לכף זכות]! ודימיתי לעשות מפתחות ופתח עינים כדי שיהיה לכ"א אשר בא יבא לקרות בו בנקל למצוא מבוקשו, ולא עלתה בידי מכח בלבול העיר ההפוכה כמו רגע [...]

ואלה שמות אנשי הדפוס והסדרים — 'הפועלים העוסקים במלאכת הקודש' — שפעלו בבלגראד (הרשימה מובאת בסדר הא"ב):²⁰

19 לדוגמה: ב'ספר לקט הזהר', תרי"ט, הסכמות ר' חיים מתתיה בן ארוליו ור' ראובן ברוך.
20 המידע המובא להלן בסעיף זה לקוח מהספרים שנדפסו בבלגראד, נוסף למקורות האחרים, שיצוינו בהערות.

אלקלעי, אברהם בן דוד — בן המו"ל והמחבר הבלגראדי הנודע דוד בן משה אלקלעי, הוכנס מצעירותו ל'עסק' המשפחתי והיה סדר דפוס. בשנת 1864, והוא כבן 17, נסע ה'בחור משכיל' אברהם לוינה וסידר שם לדפוס את 'מעודד ענוים', מאת דוד-זקנו רבי יהודה בן שלמה חי אלקלעי. בשנת 1873 נסע אברהם לפרסבורג (כיום בראטיסלאבה) להשתלמות. שם השתקע ונשא לאשה את בתו של נתן פראנקל, בעל בית-דפוס. בבית-הדפוס של פראנקל-אלקלעי (מאוחר יותר אלקלעי-לוי) הדפיסו את ספריהם אחדים מיהודי בלגראד, ובראש ובראשונה משפחת אלקלעי.²¹

חאבילייו, שלמה בן שמשון — בקולופון של הספר 'קרית חנה' (תרי"ד) כתוב: 'ותשלם המלכה [כך!] היום כ"ג לחדש אדר שנת התרי"ד לפר"ק היצירה על יד הצעיר שלמה שמשון חאבילייו'. באותה שנה סידר חאבילייו גם את הספר 'משלים די שלמה המלך ע"ה', וחזר על אותה שגיאה (נשלם המלכה).²²

פאפו, מיכאל בן מנחם בן שם-טוב — בשנות ה-60 הסדרים בבתי-הדפוס בבלגראד היו יצחק פינטו, מיכאל פאפו ומנחם פאפו. אליעזר בן שם-טוב פאפו כתב בהקדמה לספרו 'משק ביתי' (סאראייבו תרל"ב) על צערו שאין לו בנים. לכן היה לו כבן אחיינו מיכאל, שהקדיש את חייו לענייני קודש ורוח. מיכאל הגיע לבלגראד מסאראייבו בשנת תר"ך וסידר לדפוס את ספרו של דודו 'דמשק אליעזר'. בשנת תרכ"ז הוא פנה בבקשה לשלטונות סרביה להוציא לאור בבלגראד שבועון בשפת לאדינו, אך לא נענה בחיוב. לאחר שנה הוא ביקש לכהן כרב בעיירה פוז'ארבאץ, ומאחר שלא נתקבל, עבר לשאבאץ. בשנת 1869 הוא פירסם ב'המגיד' על היהודים בסרביה, בחתימת 'בן מנחם'. מסרביה הוא עבר לוינה ונתקבל בתור מורה ואחר-כך לרב בפועל של העדה הספרדית.²³

פינטו, יצחק — בשנת תר"ך בא מסאראייבו לבלגראד אליעזר בן שם-טוב פאפו כדי להדפיס את ספריו 'בית תפלה' ו'חסד ואמת' והביא עימו את הסדר יצחק פינטו. סדר זה קיבל בבלגראד שני מתלמידים (להלן).

קאלדירון, יעקב שלום — הראשון בין הסדרים בבלגראד, שהחל ב'עבודת קודש' זו בהיותו בן 16, שלא על מנת לקבל שכר. אומנותו היתה לאמנות, והוא רכש שם טוב בהגהה ובסידור מעולים. נראה שמלאכתו האחרונה בתחום זה היתה סידור ספריו של אברהם בן יצחק פארדו (תרכ"ב). אחר-כך נתמנה קאלדירון לכהן כב"ר ומו"ץ [במקום רב ומורה צדק] בבלגראד עד סוף ימיו בשנת תרל"ב.

קונפורטי, דוד בן שלמה — היה בשנת תרכ"ה משרתו של הסדר והמגיה מיכאל בן מנחם בן שם-טוב פאפו (ראה עליו — לעיל).

21 פ"י הכהן מזכיר את א.מ. אלקלעי — ראה: הכהן, עמ' 233. אני מודה לנכדו, שלמה דוד מבוטחן הגליל, על המידע.

22 עלה לירושלים ונפטר שם — ראה: גאון, עמ' 242.

23 על כך כתב בנו הרב ד"ר מ' פאפו — ראה: פאפו, עמ' 327-346.

בשנות ה-70 לא מוזכרים יותר סדרי בתי־דפוס, כנראה משום שסדרים כבר לא היו תופעה כה נדירה.

6. רשימות 'המתנדבים'

הספרים בלאדינו נדפסו בבלגראד בדרך־כלל במהדורות של 1000-1500 עותקים,²⁴ לפעמים — בפחות. כיוון שההוצאות היו גדולות והמחברים או המו"לים לא היו יכולים לעמוד בנטל העלות, הונהגה שיטת 'מתנדבים' — מנויים ששילמו מראש. הנדיבים ששילמו תמורת הספר עוד קודם צאתו לאור צוינו בו בהבלטה, וכך נשתמרו שמות של הרבה משפחות יהודיות שברחבי ערי הבאלקאן. בין המממנים היו גם מוסדות דת וחברות צדקה (כגון 'תיקון חצות' ו'תלמוד־תורה' בבלגראד, 'שומרים לבוקר' בסאראייבו ועוד).

המחבר היה עובר מבית לבית, לעיתים מעיר לעיר, ומגייס מנויים נדיבים לחיבורו. העותק שנמסר למנוי שתרים סכומי כסף נכבדים היה מפואר מאוד, מכורך בכריכת־עור ועל העטיפה הודפס שם 'המתנדב' באותיות מוזהבות. השמות צוינו לפי סדר הא"ב של השם הפרטי, שאחריו באו שם האב, שם המשפחה ולעיתים גם המקצוע וגם לפי הדירוג: הגביר, הנבון ומעולה, הבחור וכדומה.

ה. סוגי הספרים ותוכנם

בדפוס בלגראד נדפסו במאה הי"ט לרוב סידורים ומחזורים, ספרי דת, הלכה ומוסר, אגדות והגדות, וכיו"ב. נדפסו גם ספרים בתחומים אחרים: לימוד הלשון, ספרי שירה, היסטוריה, ציונות ועוד. ממדי הספרים, מעין 'מהדורות כיס', איפשרו לשאתם בנחת, ואילו האותיות היו גדולות דיין, כדי שאפשר יהיה לקרוא בהן גם לאור הנר. רבים מן ספרי התפילה או המנהגים בדפוס בלגראד צויין בהם 'כמנהג ספרדים'. רוב הספרים היו יצירות לא מקוריות (קומפילאציות). הסגנון הוא מליצי, עממי, לפעמים מחורז. אשר לתרגום, לרוב הוא חופשי למדי, מלווה פירושים, הסברים ותוספות.

את הספרים שבדפוס בלגראד אפשר לסווג לקבוצות הבאות, לפי תוכנם (בסעיפים הבאים לא ניתנו כל הספרים שבכל תחום, אלא דוגמאות בולטות בו).

24 כפי שדיווח מ"ד אלקלעי לשר החינוך הסרבי ב־29.11.1869 — ראה: ארכיון סרביה, MPs F VIII — r. 1869

1. ספרי תפילה, מנהגים ודינים, מוסר

בקבוצה זו כלולים טקסטים לתפילות בבית-הכנסת, לחגים, במסגרת המשפחה וכיו"ב; כמו כן ספרות הלכתית, קבצי מנהגים, ספרות מוסר ועוד.

ספרים לתפילות: 'ספר תפילה מכל השנה' — תר"ב, תר"ג; 'סדר לשלש רגלים' — תרט"ז; 'סדר של הגדה' כמנהג ספרדים — תר"א, תר"ך; 'סדר תקון חצות' (פרקי תהלים וקנינות על חורבן בית-המקדש ועל הגלות) — תקצ"ח, תר"ב, תרי"א; 'תקון שובבי"ם' (סדר סליחות ותחינות לפרשיות שמות, וארא, בא, בשלח, יתרו, משפטים) — ת"ר; 'חק לישראל' (א-ד) — תרכ"א, תרכ"ז, תרכ"ח, תרכ"ט; 'פרקי אבות' — תרי"ח; 'תהלים' — תר"ך; 'משניות' — תרכ"ח (שלושת הספרים האחרונים ודאי שימשו לצרכי תפילה).

עם ספרי המנהגים והדינים נמנים: 'סדר תקון סעודה' ו'זה השלחן' — תרי"ט; 'זכות אבות' ליעקב פינצי — תרל"ח; 'חסד ואמת' לאליעזר בן שם-טוב פאפו, שהוא לקט ללימוד ל'אר צייט' (כך!), בלאדינו — תרכ"ז (כרוך עם 'דמשק אליעזר'). כן יצאו לאור פירושי המצוות 'דמשק אליעזר', שליקט אליעזר בן שם-טוב פאפו; חלק אורח חיים — תרכ"א, חלק יורה דעה — תרכ"ה.

2. ספרי הקבלה, או בהשפעתה

יהודי סרביה במאה הי"ט היו נתונים להשפעת הקבלה והיה חביב עליהם במיוחד 'ספר הזוהר'. כעשרה ספרים שנדפסו בבלגראד הם בעלי תוכן קבלי, בהם תרגומים ללאדינו: מהדורות אחדות של 'ליקוטי הזוהר', שתפוצתן היתה רבה בסרביה וגם בערים אחרות בבלקאן; ו'ליקט יוסף' — תר"ב, 'ספר התקונים' — תרי"א, 'יקרא דשכבי' — תרי"ט, 'ספר לקט הזוהר' — תרי"ט; 'האדרא רבא קדישא' — תרל"ב ועוד. פרקים אחדים מ'חמדת ימים' נדפסו בבלגראד בספרים קטנים²⁵ והתחבכו בקרב יהודי הבאלקאן: 'חמד אלהים' — תר"א, 'פרי עץ הדר' — תר"ך, 'שכיות החמדה' — תר"ד, תרי"ח, ועוד.

3. שירה ושירה עממית [קונפלאס]

יהודי בלגראד, כאחיהם הספרדים בקהילות הבאלקאן, הרבו לשיר ביחידות או בציבור, רומאנסות ושירי פולקלור — בשמחות (ברית-מילה, בר-מצווה, חתונה) או בעיתות אבל. לא מצאנו בדפוס שירה עממית זו שעברה במסורת בעל-פה. מצאנו שלושה קבצים של שירי ישראל נג'ארה (לפי מהדורת ונציה משנת ש"ם), שליקט והוסיף להם הקדמה חיים ב' דוד חיים בשנת תקצ"ט.

גם ה'קונפלאס' הוא סוג של שירה עממית פיוטית בלאדינו, המצטיין בשפה קלה ועוסק בתכנים יהודיים.²⁶ בבלגראד יצאו לאור: 'קונפלאס די יוסף הצדיק' — תרכ"א; 'קונפלאס די פורים' — תרמ"ט, שניהם בלאדינו. אפשר שנדפסו קונפלאסים נוספים, והם לא הגיעו לידיעתנו.

4. ספרי לימוד — לשונות

ברפואי בלגראד נדפסו ספרי לימוד, ששימשו בעיקר מלמדי תינוקות, וספרים אלה תרמו רבות לחינוך היהודי שם. ר' יהודה אלקלעי, ממבשרי הציונות, הדפיס כאן את כיכורי יצירתו: 'דרכי נועם' — שהוא ספר ללימוד הלשון העברית (בלאדינו), תקצ"ט; 'חנוך נעים' — תר"ך; 'כאו חשבון' — תרכ"ז; 'חינוך לשון עברי' — תרל"א; 'חנוך לשון עברי' (לכיתות ב-ג) — תרל"ד; 'מלמד להועיל' — תרמ"ו; 'יסודי התורה' — תרמ"ו; 'קרית ספר' — תרמ"ז; 'ספר המתחיל' — תר"ס, ועוד. בשנת תרנ"ב, חיים ב' באיצאליל הוציא לאור — לפי שיטת חאן — פרק ראשון של ספר-לימוד בלאדינו לשפה הגרמנית 'נויבה מאנואל פראקטיק פור אימביזאמיינטו די לה לינגואה אלימאנה'.²⁷

5. היסטוריה

בבלגראד יצאו לאור שני חיבורים בלאדינו על ההיסטוריה של העם היהודי. באתר: 'טריזורו די ישראל' (אוצר ישראל, א-ד — תר"ן, תרנ"ד), פרי עבודה רבת שנים של יעקב בן משה חי אלטאראץ. השני: 'איסטוריאה די לוס ג'ודייס' (תולדות היהודים — תרנ"א) מאת ד"ר שמעון ברנפלד, מלומד וחוקר יהודי נודע, ששימש כרב הראשי של הקהילה הספרדית בבלגראד באותם ימים. הספר תורגם ללאדינו בידי יעקב בן משה אלקלעי, שהיה יושב-ראש הקהילה ועורך ראשי של העיתון 'איל אמיגו דיל פואבלו' (ידיד העם). ספרו של ברנפלד היה מדעי ומבוסס על עובדות היסטוריות הרבה יותר מספרו של אלטאראץ, שהיה מתובל בסיפורים ובאגדות ובתיאורים על יופיה של ארץ-ישראל ונטע בלב קוראיו אהבה והערצה לגיבורי ישראל ולחכמיה. הקוראים ברחבי הבאלקאן העדיפו את ספרו העממי של אלטאראץ וקראו ממנו סביב השולחן, בסעודות משפחה, בקול רם ובהדגשות, שהקנו לקריאה לבביות וקסם.

26 המלה במקורה היא 'קופלאס' (Las Koplás), רווחת יותר בצורת 'קומפלאס' או 'קונפלאס', ופירושה (לפי מילון יוסף נחמה): שיר או בית של שיר, וכן 'לחיים'. ראה גם: ויך-שחק, עמ' 148-132.

27 קודם לכן, בתרמ"ד, הוציא לאור בוינה מנחם בן מיכאל פאפו, לשעבר סדר בבלגראד, שיחון ספרדי-גרמני בשם 'איל טראזומאן או ליברו די קונביזאסיון אין אישפאניול אי אלימאן'. אפשר שהצורך בספרים אלה נחעורר, כי בסוף המאה הי"ט החלו צעירים יהודים ספרדים לנסוע כדי ללמוד לימודים גבוהים בארצות דוברות גרמנית, בעיקר בווינה.

בבלגראד יצאו לאור גם תרגום ללאדינו שנעשה על-פי 'שבט יהודה' (כתרי"ט), החיבור ההיסטורי העברי הנודע מאת אבן וירגא, בן דור גירוש ספרד; וכן תרגום ללאדינו של 'ספר שבחי בעל שם טוב' – תרי"ב. כמו כן נדפסו ספרים (מלוקטים) על ימי חורבן בית שני – תרל"א; על קולומבוס וגילוי אמריקה – תרל"ה; על תולדות נאפוליון – תר"ך; ועל תולדות דרייפוס – תרנ"ח; ארבעתם בלאדינו.

6. עם ישראל, א"י, ציונות

התרומה העיקרית של דפוס בבלגראד בתחום זה הם 9 ספרים (8 מהם בעברית) מאת ר' יהודה בן שלמה חי אלקלעי; 'ממבשרי הציונות, ששימש כרב בזמן הסמוכה לבלגראד. הספרים הם: 'דרכי נועם' – תקצ"ט, שצויין לעיל, שיש לו הבטים לאומיים; 'פתח כחודה של מחט' – תר"ט; 'ספר חיים' – תרי"א; 'מקיצי נרדמים' – תרי"ח; 'שמע ישראל' – תר"ך; 'משמיע שלום' – תרכ"א; 'רגלי מבשר' – תרכ"ה; 'קבוץ גליות' – תרכ"ט; 'מנחם ציון' – תר"ל; וכן ספריו בלאדינו של יעקב בן משה חי אלטאראץ: 'זכרון ירושלים' – תרמ"ז²⁸ ובמידת מה 'טריזורו די ישראל' – תר"ן, 'תרגום' (שהוזכר לעיל).

7. מחברים שספריהם נדפסו בבלגראד – אנשי העיר והאזור

להלן רשימת המחברים (לפי סדר הא"ב) אשר ספריהם נדפסו בדפוס בבלגראד והם היו מאנשי העיר, או קשורים בה (כגון רבנים שכיהנו בה) או מאנשי קהילות אחרות באזור זה (כגון בוסניה).

אלטאראץ, יעקב בן משה חי (סאראייבו תרכ"ג-בלגראד תרע"ט) – הצטיין בחריצותו, מטובי התלמידים של הרב יהודה בן יוסף פינצי. הגביר שמואל סומבול, בעלותו ארצה בשנת 1878, לקחו עימו ירושלימה כדי שילמד בישיבות, על חשבוננו. כתב על כך אלטאראץ בשנת 1887:

בהיותי בן ט"ו שנה נסעתי לא"י בעזרתם של ידידים נאמנים ואחיה בה על התורה ועל העבודה. במשך זמן היותי בה למדתי מלאכת שו"ב על כוריה, ואח"כ חזרתי לבית הורי לשאראי. בדרך לארץ מולדתי עכבוני בכירות ופצירו בי להישאר שם בשירות הקהילה. מקץ ירחים אחדים, נסעתי לרודוס ודרך איזמיר וסאלוניקי הגעתי למחוז חפצי. ראשית עבודתי היתה בכיחאץ ' [Bihać].

28 נדפס ב־3,500 עותקים, כפי שדיווח ' אלטאראץ לועד הפועל הציוני בשנת 1912 – ראה: 'אצ"מ, Z 3/976.

יעקב בן משה חי
אלטאראץ

שבה קיבלתי משרת מלמד וש"ץ. אך לא ארכו הימים והזמינוני בבלגראד
וברצון ה' הגני חי ועובד בעיר זו עד היום.²⁹

ב-1885 מונה אלטאראץ למורה ולש"ץ בבלגראד ואחר-כך גם לשוחט ולדרשן. את
דרשותיו השמיע בחום ובחן, ניסה להקנות ערכים לאומיים. בסוכבו בערים ובעיירות
הוא הציע את ספריו למכירה והטיף ליישוב ארץ-ישראל. הוא אימץ לו את לשון
הלאדינו ככלי ביטוי, כי נתכוון לקהל קוראים רחב. בספריו הודה שאין הוא איש מדע
ואף לא מקורי, אלא מעביר לעמו את מה שמצא אצל מחברים מלומדים.³⁰ ספריו,
כולם בדפוס בלגראד: 'זכרון ירושלים' כולל רשמי מסעיו, מעשיות וכו' — תרמ"ז;
'טריזורו די ישראל', כרכים א-ד — תר"ן, תרנ"ד; 'קהילת יעקב' — תרס"ד; 'פרקי
אבות' — תרס"ה.

אלמולי, משה בן יצחק — המכונה קונורטי, כיהן כרב הספרדי הראשי בבוקארשט.
היה ידידו וקרוב משפחתו של ר' יהודה אלקלעי, והאחרון ביקר אצלו בשנת תרי"א,
בראשית מסעותיו למען הרעיון ליישוב ארץ-ישראל.³¹ בבלגראד הדפיס שניים
מספריו: 'חג האסיף', הלכות פסח — תר"י; 'קרית חנה' — תרי"ג.
אלקלעי, דוד בן משה (1814-1882) — אחיינו של ר' יהודה בן שלמה חי אלקלעי,
נולד בבלגראד, נודע כמחנך, מטיף, סופר ומתרגם, מלמד עברית ומחלוצי הדפוס
באותיות עבריות בעירו (ראה לעיל). פעל רוב הזמן בשיתוף פעולה הדוק עם בנו בכורו
משה. עד שעזב את עירו והשתקע בווינה (בשנת תרכ"ב), ספרים רבים בדפוסי בלגראד
נשאו את שמו: כמוציא לאור, כמלקט, כמתרגם או כמחבר. גם בווינה המשיך בפועלו

29 ראה: אלטאראץ, עמ' 195; גאון, עמ' 51-52.

30 ראה: מאסטר, אלטאראץ, עמ' 2-4.

31 ראה: לבל, אלקלעי, עמ' 42.

החינוכי המעולה, ובני דורו היללוהו על כך. בין עבודותיו: תרגום 'פרקי אבות' ללאדינו וסידור תפילה בשם 'עבודת השנה' — בלגראד תרט"ז. בנו משה חזר והדפיסו בהוספות ומילואים — תרכ"ח.³²

אלקלעי, יהודה בן שלמה חי (סאראייבו-תקנ"ח-ירושלים תרמ"ח) — רב בזמון, הסמוכה לבלגראד, ממבשרי הציונות ומחבר פורה. תשעה מחיבוריו נדפסו בבלגראד (ראה לעיל). נכתב עליו הרבה ולא נפרט כאן על אודותיו.³³

אלקלעי, משה (1834-1901) — בנו בכורו של דוד אלקלעי הנ"ל, פעל עם אביו במלאכת הדפוס ולאחר שאביו עזב את בלגראד המשיך משה בעבודה זו עד פטירת אביו, אז עבר גם הוא לוינה. ציוני נלהב וממייסדי האגודה הציונית 'קדימה', שם נאם בעברית, תופעה יוצאת דופן באירופה המרכזית, שאף עוררה רוגז בחוגי היהודים המתבוללים שם. חיבוריו ותרגומיו: 'סדר תיקון סעודה', דינים הנהוגים בסעודת מצוה — תרי"ט; 'זה השלחן' — תרי"ט; 'שבט יהודה', תירגום ללאדינו — תרי"ט; 'בואו חשבון' — תרכ"ז; 'חנוך לשון עברי ומבוא הדקדוק' — תרל"א; 'לה פונטה די טימפיסטה' (נקודת הסערה), מחיי הרומאים וימי חורבן בית שני — תרל"א; 'היסטוריה די קולומבוס', תולדות גילוי אמריקה — תרל"ה; ועוד.³⁴

ביגראנו, אברהם בן ישראל — המכונה האבי"ב, יליד סטארה זאגורה (בולגאריה). בעל השכלה רחבה, שימש כמורה בבית-הספר היהודי בבלגראד והיה מעורב בחיי קהילתו. כתב סידרת כתבות על 'יהודי סרביה ב'המגיד', תרמ"ו. אחרי שמשה בן דוד אלקלעי עבר לוינה, העמיסו נבחרו הועד על שכמו של האבי"ב 'לשאת את משאת הב"ר ומו"ץ לפי שעה, עד המצא להם מורה צדק קים ומחלט' — כפי שכתב האבי"ב עצמו.³⁵ עזר הרבה לד"ר שמעון ברנפלד, הרב הראשי של הקהילה הספרדית בבלגראד (ראה להלן) להתאקלם בעיר ואף תירגם ללאדינו את ספרו 'סודי התורה' — תרמ"ו. האבי"ב נתמנה לרב בבלגראד בתרנ"ד, לאחר התפטרות ד"ר ברנפלד, וכיהן שם עד מותו בשנת תרס"ה. הוא נפטר מ'שברון לכו', לאחר שבנו רפאל, שנשלח לוינה ללמוד רפואה, חזר לבלגראד והתנצר.

בן בצלאל, חיים (באיצאליל) — מורה לגרמנית בסופיה. בתרנ"ב יצא לאור בבלגראד ספר לימוד שלו לשפה הגרמנית.

בן חיים, חיים בן דוד (1800-1868) — אחיינו של ישראל בן חיים, שהה זמן-מה במחיצת דודו בווינה ולמד ממנו את מלאכת הדפוס. היה בין מקימי הדפוס היהודי בבלגראד ומו"ל. שמו מופיע ברבים מהספרים שנדפסו שם (ראה בנספח למאמר).³⁶

32 ראה: גאון, עמ' 91.

33 ראה: לבל, אלקלעי, ושם ביבליוגרפיה מפורטת.

34 ראה: גאון, עמ' 99-100. בנו בכורו של משה, הד"ר דוד אלקלעי (1862-1933) למד משפטים באוניברסיטאות טיבינגן ווינה, היה נשוי לנכדתו של רבי יהודה אלקלעי. ד"ר דוד ורעיתו רחל השתתפו בקונגרס הציוני הראשון בבאזל כצירי הציונים בסרביה.

35 ראה: האבי"ב, 'המגיד', גליון 24, 24.6.1886, עמ' 197.

36 ראה: פאפו, עמ' 331; על Haim, Israel Bahor ראה: קייזרלינג, בערכו.

בן חיים, ישראל (ראה לעיל) — שימש דוגמה למשכילים שבאו אחריו, אף כי איש מהם לא הגיע לשיעור קומתו, לא מבחינת הקף החיבורים ולא מבחינת עומק הדיון ההלכתי בהם. היה אהוב על תושבי בלגראד, שכינוהו 'טיו בכור איל פרנס' (דוד בכור הפרנס). בנו ליאון-יהודה ישראל חיים, שעמד בראש הקהילה 'הישראלית התורכית' בווינה, נפטר שם בשנת תרמ"ז. בן אחיו, חיים בן דוד חיים, היה ממשיך פועלו בבית-הדפוס בבלגראד.³⁷ (ספרי יב"ח — ראה בנספח למאמר.)

ברנפלד, ד"ר שמעון (סטאניסלאב, גאליציה 1860-ברלין 1940) — מעורכי 'המגיד' ו'המליץ'. בשנות תרמ"ו-תרנ"ד כיהן בתור רב הכולל לעדת הספרדים בבלגראד ומנהל בית-הספר היהודי. אחר-כך עבר לברלין. סופר ופובליציסט פורה. בבלגראד יצאו לאור ספריו: 'מלמד להועיל' — תרמ"ו; 'יסודי התורה' — תרמ"ו; 'איסטוריאה די לוס ג'ידייוס' — תרנ"א.³⁸

בן-שלמה, יוסף — תירגם מצרפתית ללאדינו סיפורים של ז'אן-פייר פלוריאן, והוציאם לאור בסופיה, בקושטא ובסאלוניקי. בבלגראד יצאו לאור בשנת תרס"ג תרגומיו הבאים לסיפורי פלוריאן: 'לה אירמוזה איסטורייה סילאמאר', 'איל קאסטיליו', 'לה איסטורייה דייאנה'.

הלוי, משה בן יצחק — רב בכמה קהילות בבאלקאן: בקאסטוריה (1807-1814), בשארקי (כיום פירוט, 1815-1819), בפיליפופול (פלובדיב) כשנתיים, בסופיה כעשר שנים, עד מותו ב-1829. כתו רחל אריה, בעזרת בניה, קיבצה את כתבי אביה והוציאה אותם לאור בשם 'מעשה משה' — בלגראד תרל"ד.

הלוי, שמואל סעדי אשכנזי — נולד בסאלוניקי (1868), למד בבית-הספר של כ"ח והשתלם בפאריס. (אביו, סעדי הלוי, היה נינו של המדפיס בצלאל הלוי אשכנזי, שעבר מאמסטראדם לסאלוניקי ב-1738. סעדי הלוי היה מדפיס חשוב, משורר וחזן מעולה. נפטר ב-1903). שמואל סעדי היה עיתונאי נודע ומחונן וערך, עם אחיו בצלאל, את העיתון 'לה איפוקה' (סאלוניקי, נוסד בידי אביהם בתרל"ח) במשך שנים רבות. שהה בבלגראד בעת משפט דרייפוס. את ספרו 'איסטורייה דיל קאפיטאן אלפריד דראייפוס' (בלגראד תרנ"ח) כתב עקב ה'אני מאשים' של אמיל זולה. בתחילת המאה ה-20 עבר לזמון, ושם יסד והוציא לאור את השבועון 'איל לוזירו'. גליונות בוודים ממנו נדפסו בבלגראד.³⁹

ישראל, יעקב יוסף — יליד סאלוניקי, שימש כרב וכמו"ץ בביטולה (מונאסטיר), עלה לירושלים ונפטר שם. מקצת מן הכתבים שבעזבונו הוציאו לאור בניו, בבלגראד, בשני ספרים: 'ישמח ישראל' — תרנ"ו; 'יגל יעקב' — תר"ס. בהקדמה ל'יגל יעקב' כתב בנו יוסף, שאביו חידש חידושים בתורה, כתב ל"ב קונטרסים של פירושים ולימד תלמידים שנעשו רבנים מובהקים. בן המחבר כתב גם על סבו הרב יוסף יעקב ישראל,

37 על Haim de David de Haim de Belgrade, הוא חיים בן חיים — ראה: קייזרלינג, בערכו.

38 ראה: שלאנג, עמ' 102.

39 ראה: גאון, עמ' 339-340.

על זקנו יעקב רפאל ישראל ושיבח את אמו חנה, שאיפשרה לאביו ללמוד ולכתוב. מאג'ורו, שלמה ישראל — הוציא לאור את ספרו 'קונפלאס די פורים' — תרמ"ט, ובשער הספר ציין שההדפסה הראשונה של קונפלאס בבלגראד (אולי 'קונפלאס די יוסף הצדיק') היתה בשנת תרכ"א.

פאפו, אליעזר בן יצחק (סאראייבו 1775-סיליסטריה 1828) — בהיותו כבן 25 נתקבל לרב ומר"ץ בקהילת סיליסטריה, חבל דוברוג'ה על שפת הדאנובה. נמנה עם גדולי הרבנים, חיבר ספרים רבים, בהם: 'אלף המגן' ו'פלא יועץ'. בנו מנחם, שכיהן כרב בכוקארשט, הוציא מעוזבון אביו את הספר 'בית תפלה', כולל תוכחת מוסר, תפילות, בקשות, שירים ותשבחות. הספר תורגם ללאדינו ויצא לאור בידי דוד בן משה אלקלעי ובנו משה ('ולתשוקת רב פעלים וטוב מעללים, טריזלאדימוס איל מוסר אין לאדינו אי לו טרושימוס אה לה איסטאנפה') — בלגראד תר"ך.⁴⁰

פאפו, אליעזר בן שם-טוב — יליד סאראייבו אף הוא, כיהן בה בתור רב ומר"ץ. בתר"ך הגיע לבלגראד, שם הוציא לאור את ספריו: 'דמשק אליעזר', חלק אורח חיים — תרכ"א, חלק יורה דעה — תרכ"ה; 'חסד ואמת' — תרכ"ז. שני ספרים נוספים שלו הוציא לאור בסאראייבו: 'מש"ק ביתי', מלקוטי שבת קודש ביתי — תרל"ב; 'אפי זוטרא' — תרל"ה. עלה לירושלים ונפטר שם בתרנ"ח.⁴¹

פארדו, אברהם בן יצחק — 'הרב הזקן', הוגלה מעירו בלגראד והיה כשש שנים בזמון במצב קשה מאוד. משאלתו היתה לעלות לא"י, אולם חזר לבלגראד, שם היה נוכח בפתיחתו מחדש של ביה"ס היהודי ובית-הכנסת המשופץ ב-1818. בזמון חיבר ארבעה ספרי דרוש, ובנו הוציאם לאור בבלגראד בשנת תרכ"ב: 'חבת אברהם', 'ציצים ופרחים', 'תכשיטי כלה' (על תפקיד האשה, לפי היהדות), 'אמתחת הקטן'.⁴²

פארדו, דוד בן יעקב (ונציה 1716-ירושלים 1792) — כיהן כרב של סאראייבו, ב-1740 לערך עבר לספליט ושימש בה בתור מורה. ב-1760 לערך נבחר לרב הראשי של העיר. ב-1780 לערך עלה לא"י ונתמנה למנהל ישיבת 'חסד אברהם' בירושלים. היה סופר ופוסק פורה. בין ספריו: 'שושנים לדוד', 'משכיל לדוד', 'למנצח לדוד', 'מכתם לדוד', 'ספרי דבי רב', 'מזמור לדוד' ועוד. ספרו 'שכיות החמדה' (סאלוניקי 1746) נדפס ביותר מעשר מהדורות, בהן: בבלגראד תר"ד, תרי"ח.⁴³

פארדו, יעקב בן דוד — 'מגדולי רבני דורו בנגלה ובנסתר', רבה של ראגוזה (כיום דוברובניק), בין חיבוריו הרבים: 'קהלת יעקב', 'מרפא לשון', ועוד, תירגם מאיטלקית ללאדינו את 'תיקון שובבי"ם' מאת משה זכות. התרגום יצא לאור בכמה מהדורות, בהן: בלגראד ת"ר.⁴⁴

40 ראה: גאון, עמ' 534-535.

41 ראה: גאון, עמ' 535; מאסטרו, סאראייבו, עמ' 2-3.

42 ראה: שלאנג, עמ' 68-70; גאון, עמ' 538.

43 ראה: גאון, עמ' 539.

44 ראה: גאון, עמ' 540-541.

פינטו, משה (1862-1915) — מורה בבית-הספר היהודי בבלגראד, כתב לתלמידיו את האלפון העברי 'קרית ספר' — תרמ"ז. לחם במלחמת הבאלקאנים, 1913, ובמלחמת-העולם הראשונה בשורות הצבא הסרבי.

פינצי, אברהם בן משה — ליקט ותירגם ללאדינו קטעים מ'ספר הזוהר' ופירסמם בשם 'ספר לקט הזהר' — תרי"ט. על עצמו כתב, שנדד זמן רב, רעב לחם והגיע מחוסר כל לפליכנה בבלגאריה. שם קיבלוהו בשמחה, 'והם הרוו את צמאוני בכל מכל כל, ומפתם אכלתי ומכוסם שתיתי, והזילו זהב מכיסם, כ"ס כ"ס קריא לאדפוסי הדרא זה הספר התורה [...]'.⁴⁵

פינצי, דוד — בבלגראד נדפס תרגומו ל'שכחי בעל שם טוב' — תרי"ב. פינצי, יהודה-ליאון — בן הרב יוסף פינצי, שהה זמן-מה בבלגראד, עבר לסאראייבו, שם היה מורה מבוקש ודיין (1868-1884). נוסף לפעילותו הענפה בחיי קהילתו, היה גם מכובד בחברה התורכית ונבחר בתור חבר העירייה. בבלגראד הוציא לאור את ספרו 'תיקון חצות' כמנהג הספרדים — תרי"א.

פינצי, יוסף בן יצחק — יליד סאראייבו, שימש כרב בבלגראד (1837 עד מותו 1850). בתקופת כהונתו חוקקו הסרבים חוקים נגד היהודים. ספרו 'וילקט יוסף' — תר"ב.⁴⁵ פינצי, יעקב — רב העדה הספרדית בבוקארשט, מאוחר יותר ברבנות בבלגאריה: כרושצ'וק, בפלובדיב ובפאזארצ'יק. ב-1840 עלה לירושלים ונפטר שם ב-1859. בנו מנחם הוציא לאור את ספרו 'זכות אבות', 'פירוש על פרקי אבות ופרק קנין תורה בנגלה ובנסתר על דרך המשפט ועל דרך הפלפול' — בלגראד תרל"ח, פרסבורג תרמ"ד.⁴⁶

פרחי, יצחק בן שלמה (1779-1853) — איש ירושלים, רב, מוכיח ושו"ד. יצא שלוש פעמים בשליחות לקהילות בחו"ל. חיבר ספרים רבים: 'זכות הרבים' — קושטא תקפ"ט; 'אמרי בינה' בלאדינו ו'שבט מישור' בעברית — בלגראד תקצ"ז (בירושלים נפתח בית-הדפוס הראשון רק בשנת תר"א). בהקדמה כתב פרחי על שליחותו: בשנת תקצ"ג חלה בעיניו וכמעט התעוור. לאחר שהבריא, כתב את ספרו לאות תודה. ספרו 'טיב ירושלים' (ירושלים תר"ג) דן בענייני שליחות א"י ונכתב כהגנה על מוסד זה, כולל ידיעות רבות על החיים הכלכליים, החברתיים והדתיים בירושלים בימיו. עוד משלו: 'מתוק לנפש' — ליבורנו תר"ח, ועוד.⁴⁷

קאלדירון, יעקב שלום (1812-1872) — 'החכם השלם נעים זמירות ישראל', מו"צ וש"צ, היה בצעירותו סדר אותיות מבוקש, וספרים רבים מהתקופה הראשונה של הדפוס העברי בבלגראד חתומים על ידו. בשנת תרכ"ב נתמנה ב"ר (במקום רב) בבלגראד. בתרי"ט הדפיס על חשבונו את ספר 'יקרא דשכ"י' ובתר"ך תירגם ללאדינו

45 ראה: גאון, עמ' 556; שלאנג, עמ' 79.

46 ראה: גאון, עמ' 555.

47 ראה: גאון, עמ' 574.

(תרגום כושל ולא-מדויק) והוציא לאור שני כרכים של 'שבילי עולם' מאת שמשון בלך.⁴⁸

רוסו, שלום בן אברהם — נשלח כנער בשנת תרנ"ב לסאלוניקי אל ר' יעקב קובו ללמוד שחיטה, וחי בחסותו של ר' יהודה נחמה. 'ספר המתחיל' שלו — תר"ס.⁴⁹ שלאנג, איגנאטי-יצחק הכהן (1873-1942) — הרב הראשי האשכנזי בבלגראד במשך 40 שנה (1902-1942), עד הרצחו בידי הגרמנים. היה גם מורה הלכה. פירסם מאמרים וספרים, את עולמו קנה בספרו 'יהודים בבלגראד', בסרבית-קרואטית (1926), בשפה זו גם פירסם את ספרו ללימוד השפה העברית וליסודי הדת 'לשון ודת' — 1938. ספרו 'עקרי האמונה' — תרס"ב.

ששון, רפאל יוסף — רבה הספרדי הראשי של בלגראד (1851-1862) עד מותו. לבלגראד הגיע מסאלוניקי. היה קנאי ובלתי מתפשר בענייני דת, בניגוד לקודמיו ואלה שבאו אחריו. ליקט ותירגם את 'זוכה תודה' מאת יוסף אברהם מולכו — תר"ך.⁵⁰

ז. הספרים בדפוס בבלגראד, תקצ"ז-תרס"ה (1837-1905)

1. נסיונות ראשונים לרישום

ניסיון ראשון, תמים מאוד, לרשום את הספרים שנדפסו בבלגראד במאה ה-19 נעשה בלאדינו בשנת תרס"ה בידי יעקב משה חי אלטאראץ, בהקדמה לספרו 'קהלת יעקב'.⁵¹ ניסיון שני, בשנת 1925, עשה הרב ד"ר יצחק בן אברהם אלקלעי (1881-1979), רבה הראשי של יהדות יוגוסלאביה, שרשם בסרבית-קרואטית את כל הספרים היהודיים שנדפסו בבלגראד ושהגיעו לידיעתו. כבר אז היו הספרים הללו נדירים ויקרי המציאות. יש לברך על הניסיון הזה, אולם הרשימה לקויה: את רוב הספרים הוא לא ראה, ולעיתים התבסס רק על רשימות מן העיתון הסרבי 'Golubica' ('יונה').⁵² לאחר מלחמת-העולם השנייה והשוואה הקשיים במציאת הספרים הללו נעשו גדולים לאין ערוך: הספרים נדפסו בעותקים מעטים ואלה שהיו בכתי היהודים רובם נעלמו. ספרים אלו נדירים ביותר גם בספריות, שבהן עוד אפשר להשיגם כיום: בית-הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים, והספריות של מכון בן-צבי בירושלים, אוניברסיטת תל-אביב, אוניברסיטת ברא-אילן, המוזיאון היהודי בבלגראד והסמינאר היהודי התיאולוגי בניו יורק.

48 ראה: נחמה, עמ' 126-121.

49 ראה: נחמה, עמ' 148-149.

50 ראה: ארכיון סרביה, 1861 — MP F VII, r. 155

51 ראה: אלטאראץ, הקדמה, עמ' 9-13.

52 ראה: אלקלעי, במיוחד עמ' 134.

ספרים מדפוסי בלגראד — מימין לשמאל: 'אמרי בינה', תקצ"ז, והוא הספר הראשון באותיות עבריות (בלאדינו) שנדפס עם 'עולת תמיד' — משירי ר' ישראל נאגיארה, תקצ"ט דרכי נועם' לר' יהודה אלקלעי, תקצ"ט, לאדינו, ללימוד הדקדוק העברי

2. רשימת הספרים שבאותיות עבריות

להלן רשימה מפורטת, שאינה מתיימרת להיות שלמה, של הספרים בעברית ובלאדינו בדפוסי בלגראד. את רוב הספרים שברשימה ראיתי. ספרים שלא ראיתי ציינתי כוכב מימנם, ואף ציינתי המקור שבו הם מוזכרים. עיקרי הדברים בשערים ובדברי החתימה (קולופונים) הובאו בפרקים על מחברי ספרים, אנשי הספר והדפוס, סוגי ספרים ועוד.
הרשימה הלה נתנת לפי שנת ההופעה של הספר. ליד שם הספר סומנה הלשון שבה הוא נכתב: עברית [ע], ארמית [א], לאדינו [ל]. ספרים שנכתבו בשתי לשונות, אפילו אחת מהן רק למבואות, להערות, או לפירושים — סומנו בהתאם.

תקצ"ז אמרי בינה [ל]. יצחק פרחי. הביא לדפוס חיים בכ"ר דוד חיים.
תקצ"ח תקון חצות [ע, מבואות — ל], כמנהג ספרדים; פרקי תהילים וקניות על חורבן בית המקדש ועל הגלות. הביא לדפוס חיים בכ"ר דוד חיים.
שכט מישור [ע], יצחק פרחי. ספר מוסר. הביא לדפוס חיים בכ"ר דוד חיים.

53 אלקלעי (עמ' 134) ושלאנג (עמ' 85) מציינים את 'תקון חצות' כספר הראשון שיצא לאור בדפוס בלגראד, בשנת 1837. הם מסתמכים בכך על העיתון 'ג'ולוביצה', כרך 2, עמ' 312, שמציין הופעת שני ספרים יהודיים בשנה זו: 'תקון חצות' ו'אמרי בינה', וב-1838 'שכט מישור'. אבל לפי הרשום בשער של 'תקון חצות', הוא יצא לאור בתקצ"ח (1838).

ספר

דמשק אליעזר

ז"ל א"י ד"י ג' דעס ח"ן לרעט - י"ט
 די קאסיניריוו די קאסיניריוו קאסיניריוו
 זון די קאסיניריוו קאסיניריוו קאסיניריוו
 די קאסיניריוו קאסיניריוו קאסיניריוו
 די קאסיניריוו קאסיניריוו קאסיניריוו
 די קאסיניריוו קאסיניריוו קאסיניריוו
 די קאסיניריוו קאסיניריוו קאסיניריוו

ספר

דמשק אליעזר

ז"ל א"י ד"י ג' דעס ח"ן לרעט - י"ט
 די קאסיניריוו די קאסיניריוו קאסיניריוו
 זון די קאסיניריוו קאסיניריוו קאסיניריוו
 די קאסיניריוו קאסיניריוו קאסיניריוו
 די קאסיניריוו קאסיניריוו קאסיניריוו
 די קאסיניריוו קאסיניריוו קאסיניריוו
 די קאסיניריוו קאסיניריוו קאסיניריוו

דפוס

שבת יהודה

ובגמין

חקנטוסימיטיטוסי די טריוו די וסודס די גנינון
 חזן טוירגס חוכטרהייגס: ח'סמטויהו די חורטן
 חי טוירטונגל חי סטלייה חי פרחטניגס חי
 ברטחניגס חי רהוולמיטונק די תלעס חי
 חכמוס:

חטטיוו חין לכן חקס דל רד

שלמה בן וירגא דל

חי טרוולחלו חין לחיו די איסטנמנדו גמטו חלדון
 ער וסכסר גביר וחכס מינייר
 אלעזר חלל ב' גמטו חיו גסו

בו יי הגור
 הר ב' משה לקלע חיו
 זון גמור
 משה ב' חר לקלע חיו

סג בולוגראד י"א
 סג טורק י"א

מאת ה

היהודי יאת

סוף

תפלה מכל השנה

כמנהג ספרדים

הכונה ב' ברגון ערך פתיג ביא רד
 אצו בוה רעק גמט אליהם גבר
 חכסר אליהם עליג זע

זע לו אליהם גמט
 גמט גמט גמט גמט גמט גמט
 גמט גמט גמט גמט גמט גמט
 גמט גמט גמט גמט גמט גמט
 גמט גמט גמט גמט גמט גמט
 גמט גמט גמט גמט גמט גמט
 גמט גמט גמט גמט גמט גמט

סג בולוגראד י"א
 סג טורק י"א

ספרים מדפוסי בלגראד – מימין לשמאל: סדר תפלה, תרי"ג; 'שבת יהודה', שלמה בן וירגא, תרגום ללאדינו, תרי"ט; 'דמשק אליעזר' ל'י אלעזר בן שם טוב פאפו, תרכ"ה, דינים בלאדינו

- תקצ"ט עולת תמיד [ע], מזמירות ישראל (נאג'ארה).
- עולת שבת [ע], מזמירות ישראל (נאג'ארה).
- עולת חדש [ע], מזמירות ישראל (נאג'ארה).
- דרכי גנועס גל – ספר לימוד הלשון העברית], יהודה בן שלמה חי אלקלעי.
- ח"ר חיקון שובכ"ים [ע, מבואות ותרגומים – ל], ע"פ משה זכות, תירגס יעקב דוד פארדו.
- ח"א חמד אלהים [ע, מבואות – ל], תירגס ראובן פרחי, הביא לדפוס חיים ב"ד חיים.
- סדר של הגדה [ע, פירושים – ל], מאת דוד בן משה אלקלעי.
- ח"ב תקון חצות [ע, מבוא – ל], הביא לדפוס חיים בן דוד חיים.
- וילקט יוסף [ע], ליקט יוסף בן יצחק פינצי.
- ח"ג סדר תפלה מכל השנה [ע, מבואות – ל], תירגס והביא לדפוס ישראל בן חיים.
- ח"ד סדר תפלה מכל השנה [ע, מבואות – ל], הביא לדפוס חיים בן דוד חיים.
- * ספר מנחת ערב [ע, תפילות מנחה ומעריב, הביא לדפוס חיים בן דוד חיים (אלקלעי, עמ' 135).
- * ח"ו ספר תהלים [ע], הביא לדפוס שמואל יצחק בן משה אלטאראץ (אלקלעי, עמ' 135, 136).
- ח"ט פתח כבודה של מות [ע], יהודה בן שלמה חי אלקלעי.
- ח"י חג האסיף [ע], ליקט משה בן יצחק אלמולי.
- ח"יא ספר חיים [ע], יהודה בן שלמה חי אלקלעי.
- חיקון חצות [ע, מבואות – ל], ליקט יהודה בן יוסף פינצי.
- ספר התקונים, תקוני הזהר, א-ב [א], ליקט יצחק בן שלמה פרחי.
- ח"י"ב ספר שבחי בעל שם טוב [ל], תירגס דוד פינצי.

- תרי"ג קרית חנה, תרגום לקוהלת [ל, מבוא — ע], תירגם משה בן יצחק אלמולי המכונה קונורטי.
 תרי"ד משלים די שלמה המלך [ל], הביא לדפוס נפתלי יעקב אישכינאזי.
 * מודעה ומוסר לאדם (עלים, עמ' 35).
- תרט"ו מדרש עשרת הדבירות וצוואת ר' אליעזר הגדול [ע, תרגום — ל], הביא לדפוס שלמה שמשון חאביליוו.
 תרט"ז עבודת השנה, סידור תפילה [ע, מבואות — ל], ליקטו והוציאו לאור דוד ומשה אלקלעי.
 סדר לשלש רגלים [ל], ליקט והביא לדפוס דוד אלקלעי.
 תרי"ח שכיות החמדה, לימוד לתפילה [ע, מבואות — ל], דוד בן יעקב פארדו.
 * מקיצי נרדמים [ע], יהודה בן שלמה חי אלקלעי (עקד, מ 3478).
 פרקי אבות [ע, תרגום — ל], ליקט והוציא לאור דוד אלקלעי.
 תרי"ט יקרא דשכב, תפילות ליום השנה לנפטר [ע, א, שיר — ל], ליקט והוציא לאור יעקב שלום קאלדירון.
 לקט הזהר [ל], ליקט ותירגם אברהם בן משה פינצי.
 שבט יהודה [ל], שלמה בן וירגא, תירגמו דוד ומשה אלקלעי.
 תיקון סעודה [ל], ליקט והוציא לאור משה אלקלעי.
 זה השלחן [ל], ליקט והוציא לאור משה אלקלעי.
 תר"ך ספר בית תפלה, ענייני תפלה [ע, ל], אליעזר בן יצחק פאפו, ליקט בנו מנחם, תירגמו והביאו לדפוס דוד ומשה אלקלעי.
 שבילי עולם, א-ב [ל], ע"פ שמשון בלאך הלוי, תירגם והוציא לאור יעקב שלום קאלדירון.
 זוכת תודה, הלכות שחיטה [ל], יוסף בן אברהם מולכו, ליקט ותירגם רפאל יוסף ח' ששון.
 פרי עץ הדר, סדר ט"ו בשבט [ע, מבואות — ל], ליקט מיכאל פאפו.
 איסטוריאה די נאפוליאון [ל], כרוך עם 'שבילי עולם'. כרך ב.
 שמע ישראל [ע], יהודה בן שלמה חי אלקלעי.
 * סדר של הגדה [ע, פירושים — ל], מאת דוד בן משה אלקלעי (אלקלעי, עמ' 137).
 * מדרש עשרת הדבירות וצוואת ר' אליעזר הגדול [ע, תרגום — ל], מהדורה ב (לאדינו, עמ' 4).
- * חינוך נערים [ל], דוד בן משה אלקלעי (אלקלעי, עמ' 137).
 דמשק אליעזר, אורה חיים [ל], אליעזר בן שם-טוב פאפו.
 משמיע שלום [ע], יהודה בן שלמה חי אלקלעי.
 * חק לישראל, א [ע], ליקט דוד בן משה אלקלעי (אלקלעי, עמ' 137).
 קונפלאס די יוסף הצדיק [ל] (הוציאו לאור סדרים בבלגראד).
- תרכ"ב חבת אברהם [ע], אברהם בן יצחק פארדו.
 ציצים ופרחים [ע], אברהם בן יצחק פארדו.
 אוצר תכשיטי כלה [ע], אברהם בן יצחק פארדו.
 אמתחת הקטן [ע], אברהם בן יצחק פארדו.
- * תרכ"ג תשא עווך (פראנקו, עמ' 271).
 תרכ"ה דמשק אליעזר, יורה דעה [ל], אליעזר בן שם-טוב פאפו.
 רגלי מבשר [ע], יהודה בן שלמה חי אלקלעי.
- * תרכ"ז פרקי אבות, ליקט דוד בן משה אלקלעי (אלקלעי, עמ' 137).
 חק לישראל, ד [ע], ליקטו דוד ומשה אלקלעי.
- * כאו חשבון [ל], משה בן דוד אלקלעי (אלקלעי, עמ' 137; עקד, ב, 288; גאון, עמ' 99-100).
 * עבודת השנה, תפילות לכל השנה, ליקטו והוציאו לאור דוד ומשה אלקלעי (אלקלעי, עמ' 137).
- חסד ואמת [ל], ליקט אליעזר בן שם-טוב פאפו.
 תרכ"ח חק לישראל, ג [ע], ליקטו דוד ומשה אלקלעי.
 * משניות (פראנקו, עמ' 272).
- תרכ"ט חק לישראל, ב [ע], ליקטו דוד ומשה אלקלעי.
 קבוץ גליות [ע], יהודה בן שלמה חי אלקלעי.
 תר"ל מנחם ציון [ע], יהודה בן שלמה חי אלקלעי.

- תרל"א * לה פונטה דילה טימפיסטה [ל], ליקט משה אלקלעי (אלקלעי, עמ' 138).
ליבריקה די פרימירה קלאסה [ל], משה בן דוד אלקלעי.
חינוך לשון עברי — גראמטיקה [ל], [ע], משה בן דוד אלקלעי.
תרל"ב האדרא רבא קדישא [ע], [א], ליקט משה בן דוד אלקלעי.
תרל"ד מעשה משה [ע], מעובונו של משה בן יצחק הלוי, ליקט משה בן דוד אלקלעי.
תרל"ה * לה איסטורייה די קולומבוס [ל], ליקט משה אלקלעי (אלקלעי, עמ' 138; עקד, ה 653).
תרל"ח זכות אבות, פירוש לפרקי אבות [ע], יעקב פינצי.
תרמ"ו יסודי התורה [ל], ד"ר שמעון בערנפעלד, תירגם אברהם ביג'ראנו.
תרמ"ז * מלמד להועיל [ע], ד"ר שמעון בערנפעלד (אלקלעי, עמ' 138).
זכרון ירושלים [ל], יעקב משה חי אלטאראץ.
תרמ"ט קרית ספר, אלפון עברי, משה פינטו (אלקלעי, עמ' 139).
תר"ן קונפלאס די פורים [ל], ליקט שלמה ישראל מאג'ורו.
תרנ"א טריזורו די ישראל, א-ב [ל], יעקב משה חי אלטאראץ.
תרנ"ב איסטוריאה די לוס ג'ידיוס [ל], ד"ר שמעון בערנפעלד, תירגם יעקב בן משה אלקלעי.
נואיבה מאנואיל פראקטיק פור אימביזאמיינטו די לה לינגואה אלימאנה [ל], תירגם חיים בן באיצאליל.
תרנ"ד טריזורו די ישראל, ג-ד [ל], יעקב משה חי אלטאראץ.
תרנ"ו ישמח ישראל, סידור תפילה [פירוש ל], מעובונו של יעקב יוסף ישראל.
תרנ"ז לה מאנו קורטאדה אי לה ריבולוסיון אין איל פאלאסיו אין קונסטאטנינופולי, סיפורים [ל].
תרנ"ח איסטורייה דיל קאפיטאן אלפריד דראייפוס [ל], שמואל סעדי הלוי.
תר"ס יגל יעקב, תקן חצות [ע, מבוא — ל], מעזבון יעקב יוסף ישראל.
* ספר המתחיל [ל, אלפון לעברית], שלום בן אברהם רוסו (אלקלעי, עמ' 139).
תרס"ב עקרי האמונה [סרביית ועברית], יצחק הכהן שלאנג.
תרס"ג לה אירמוזה איסטורייה סילאמאר, איל קאסטיליוו אי לה איסרייה דייאנה [ל], זאן-פייך פלוריאן, תירגם שלמה בן יוסף.
תרס"ד קהלת יעקב, סדור תפלה [ע, מבואות והסברים — ל], ליקט יעקב משה חי אלטאראץ.
תרס"ה פרקי אבות [ע, תרגום — ל], ליקט יעקב משה חי אלטאראץ.

הפניות ביבליוגראפיות

- אבנטוב 'א אבנטוב, תולדות יהודי יוגוסלביה, א, תל-אביב תשל"א.
אטיאש 'מ אטיאש, שתי פורענויות בתולדות קהלת בלגרד, מנחה לאברהם, ירושלים תשי"ט, עמ' 135-140.
איסטוריה *Istorija Beograda*, Vol. 2, Beograd 1974.
אלטאראץ 'א אלטאראץ, קהלת יעקב, בלגראד תרס"ד.
אלקלעי Rabin dr. I. Alkalaj, 'Jevrejske knjige štampane u Beogradu', *Jevrejski almanah*, Vršac 1925, pp. 132-144.
ארכיון סרביה Arhiv Srbije, Beograd.
אצ"מ ארכיון ציוני מרכזי, ירושלים.
אראוטוביץ' A. Arnautović, *Štamparije u Srbiji u XIX veku*, Beograd 1912.
בולטיץ Bulletin de l'Alliance Israélite Universelle, Paris.
בלגראד Beograd, Beograd 1940.
בן חנניה *Ben Chananja*, *Wochenblatt für jüdische Theologie*, Szegedin 1862.
בן-צבי 'א בן-צבי, 'מקום קבורתו של שבת צבי והעדה השבתאית באלבניה', ציון, יז (תשי"ב), עמ' 75-78.
גאון מ"ד גאון, יהודי המזרח בא"י, חלק ב, ירושלים תרצ"ח.

- 'Spisak napečaćenih knjiga u Srbiji 1837-1842', *Golubica*, Beograd 1841-1844. גולוביצה
- N.M. Gelber, 'La question Juive en Bulgarie et en Serbie devant le Congrès de Berlin de 1878', *Revue des Études Juives*, No. 123 (1964), pp. 85-124. גלבר
- אברהם בן ישראל ביג'אראנו, האב"ב, 'היהודים במדינת סערביען' (סדרת כתבות מבלגראד), המגיד, 1886. האב"ב
- א"מ הברמן, תורי ספר יהודיים, ירושלים תשכ"ח. הברמן
- פ"י הכהן, 'הדפוס העברי בהונגריה', קרית ספר, לא (תשט"ז), עמ' 234-251. הכהן
- G. Wolf, 'Zur Geschichte jüdischer Buchdruckereien in Oesterreich', *Hebräische Bibliographie*, 1865, Vol. 8, pp. 55-60. וולף
- ש' וייך-שחק, 'סדר ומספר בשירה שבעל-פה של יהודי ספרד', פעמים, 50 (תשנ"ב), עמ' 132-149. וייך-שחק
- V. Vinaver, 'Jevreji u Srbiji početkom XIX veka', *Jevrejski almanah 1955-56*, Beograd 1956, pp. 28-34. וינאוור
- Zbornik zakona i uredaba u Knjažestvu Srbiji*, Beograd 1877. זבורניק
- A. von Zemlinsky, *Geschichte der Türkisch-Israelitischen Gemeinde zu Wien*, Wien 1888. זמלינסקי
- נחמיה חייא חיון, הצד צבי, אמשטרדם 1714. חיון
- א' יערי, תעלומת ספר, ספר חמדת ימים, מי חיברו ומה היתה מידת השפעתו, ירושלים תשי"ד. יערי, חמדת
- —, רשימת ספרי לאדינו הנמצאים בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים (תוספת מיוחדת לקרית ספר), ירושלים תרצ"ד. יערי, רשימה
- Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judenthums*, Hildesheim-New York 1972: XVI, 10, pp. 361-375; 11, pp. 401-420; 12, pp. 441-452. ירחון
- כתבי הרב יהודה אלקלעי, ירושלים תשל"ד. כתבי ר"א
- Ladino Books in the Library of the Congress*, Washington 1963. לאדינו
- I. Loeb, *La situation des Israélites en Turquie, en Serbie et en Roumanie*, Paris 1877. לב
- ג' לבל, 'חולה אהבת ירושלים', פעמים, 40 (תשמ"ט), עמ' 21-48. לבל, אלקלעי
- —, גאות ושבר, ירושלים תשמ"ז. לבל, גאות
- Ž. Lebl, *Jevrejske knjige štampane u Beogradu*, Gornji Milanovac 1990. לבל, הדפוס
- —, 'הטרגדיה של יהודי בלגראד בשנת 1688', שבט ועם, סדרה שנייה ה (י), ירושלים תשמ"ה, עמ' 110-128. לבל, הטרגדיה
- —, 'שואת יהודי יוגוסלביה — הקהילות במאקדוניה, פירוט וחבל קוסובו', פעמים, 27 (תשמ"ו), עמ' 62-70. לבל, שואת
- B. Levy, *Die Judenfrage in den Donaufürstenthümern*, Berlin 1872. לוי
- צ' לוקר, "תיקון חצות" מן הדפוס העברי בבלגראד במאה ה"ט", קרית ספר, כרך סג, חוברת ב (תש"נ-תשנ"א), עמ' 1000-1002. לוקר
- Jezik, pismo i knjiga Jevreja u Jugoslaviji*, Beograd 1979. לשון
- J. Maestro, 'Povodom 20-godišnjice smrti: Ham Buhor Altarac', *Vesnik Jevrejske sefardske opštine u Beogradu*, Beograd, 3/1939. מאסטרו, אלטאראץ
- —, 'Prilog Sarajlija rabinskoj književnosti', *Jevrejski glas*, Sarajevo, 15/1939. מאסטרו, סאראייבו
- Novine Serbske*, Beograd 1835. נובינה
- ר"י נחמה, דודים מייך, סאלוניק תרנ"ג. נחמה

ה' דא סילוה רוזה, מלואים למאמרו של יערי, הדפסה מיוחדת מקריית ספר, שנה יג, ספר א.	סילוה
עלים, לביבליוגראפיה וקורות ישראל, חוברת ב, העורך והמור"ל: דוד פרענקל, וינה.	עלים
ח"ד פריעדבערג: בית עקד ספרים, 4 כרכים, אנטווערפן, תרפ"ח-תרצ"ב. Rabbi Dr. M. Papo: 'The Sephardi Community of Vienna', <i>The Jews of Austria</i> , London 1967, pp. 327-346.	עקד פאפו
H. Flesch, 'Zur Geschichte der Juden in Mähren', <i>Jahrbuch der Jüdisch-Literarischen Gesellschaft</i> , 18 (1926), pp. 21-22, 37-38.	פלש
פנקס קהילות — יוגוסלאוויה, ירושלים תשמ"ח. M. Franco, <i>Histoire des Israelites de l'Empire Ottoman</i> , Paris 1897.	פנקס פראנקו
D. Kaufmann, 'Joseph ibn Danon de Belgrade', <i>REJ</i> , XXXVII (1898), pp. 291-298.	קאופמן
M. Kayserling, <i>Biblioteca Española-Portuguesa-Judaica</i> , Strasbourg 1890.	קייזרלינג
I. Šlang, <i>Jevreji u Beogradu</i> , Beograd 1926.	שלאנג
מ' שלח, חשבון דמים, תל אביב 1986.	שלח, חשבון
—, 'שואת יהודי יוגוסלאביה — קהילות בסרביה ובקרוואטיה', פעמים, 27 (תשמ"ו), עמ' 30-61.	שלח, שואת
— (עורך), תולדות השואה — יוגוסלביה, ירושלים תש"ן.	שלח, תולדות
ג' שלום, שבתי צבי והתנועה המשיחית בימי חייו, א-ב, ירושלים תשי"ז.	שלום
אפרים הכהן, שו"ת שער אפרים, לבוב תרמ"ז.	שער אפרים

משה אלקלעי (בתמונה מימין) ואביו דוד היו מהאישים המרכזיים בפעילות הדפוס העברי בבלגראד. משמאל: המצבה על קברו בבלגראד